

Tandori Dezső

SZÁRNYAS GYALOGSZER

Illés Endre krétarajzairól

Elfogulatlanság és kora?

Ha évek és szerzők szerinti időrendet nem aprózunk is össze, Weöres, Nemes Nagy, Mándy, Mészöly Miklós, Kálnoky, Jékely, Ottlik könyvei révén az én számomra – és sokunk számára – „akkor”, különös vagy nem is különös módon 1956 és 1960 között megnyílt az irodalmi ég. Ma már, persze, véletlenségnek tekinthető, hogy Vas István-nal jó évtized múlva kezdhettem ismerkedni, vagy hát Szabó Magda regényirodalmát is említenem kellene; és akkor végképp nem bocsátkozom a világirodalmi szerzők külön-honi eredetű kavargásába, Camus, Woolf, Greene, Green (ez utóbbi: Julien), majd Fitzgerald, de még Hemingway is, az amerikai elbeszélők antológiája, Konrád György dolgozata a francia új regényről, a korai *Nagyvilág*, hagyjuk.

Ami engem illet, mert itt pár pillanatig rólam magamról lesz (bevezetőül) szó, keskenyre szabott utam széles kilátásokkal indult, nem ami a magam produkcióját illeti (érdemben a hatvanas évek derekán az újvidéki *Híd* tett sokat, hogy szóhagyományból nyomtatott szó legyen, itt Mészöly Miklósnak voltak jó baráti és támogató biztatásai, szervezései, majd Kormos István s a hozzá vezető úton a mindenben megkerülhetetlen Ottlikék, „Cipi” és felesége, Gyöngyi, akik a műfordításra is rányaggattak végül, mai egyetlen menedékemre, igen, mert az önkifejezés bizonyos megunása okán, s mivel a madarak inkább kockázatot jelentenek, a házi kártyabajnokságok pedig lelkem legjobbjik felét, ma, hogy 27-28 év után végre felfogom, mik is ezek; máskülönben szórványos kívánok maradni), tehát én még csak meglettem volna, szerzői ösvényemen, hiszen a hagyományos iskolákat jártam ki (badarság, de az se volt baj, hogy – bocsánat – Picasso és Matisse *rajzolni* tudott), fokról fokra, Ady, Tóth Árpád, Kosztolányi, mindent átfogva József Attila etc., és a csudálatos robbanással jelentkező (a hatalom ilyen-olyan számíthatásai és a dolgok tehetetlenségi rendnyomatéka folytán, meg rejtelmesebb okokból is megjelenő), már felemlített mai magyar írók (többségükben: ma már halottak) szabályos vagy szabálytalan (tanári stb.) jó barátsága és pártfogása, műhelyei révén azt is megkaptam, ami különben megszerzhetetlen... de hagyjuk a mondatot, az irodalom nem mondatokkal és struktúrákkal alakítja végső soron önmagát. Az, hogy az írással és vidékével mindig foglalkozni kell, nem azonos azzal, hogy mindig ilyesmi lenne foglalkozásunk tárgya, s az sem igaz, hogy minden hasonló lenne, de sugallat se, az „evidenciatörténet” (a misztikum mint realitás) nem természetes, inkább anyagünnepi állapota a skriptúrának. Mindig foglalkoztam az írás dolgaival, kilencéves korom óta akartam író lenni, tizennégy évesen kezdtem „volumenebben” verseket írni (addig csak prózát, közel öt éven át, jellemző módon első kudarcaimat is a saroktól sarokig teleírt papírlapok bizonyos – novellának nevezett – rendezésével értem el első gimnazista koromban, mígnem ma, ha nem tévedek, látom, hogy valamirevaló író úgy életében hét-nyolc igazi elbeszélést megírhat, nem baj, ha nem többet, nem mindenki Mándy Iván), s mert így afféle egyoldalú és elszánt alak maradtam (titkon, lévén hogy irodalmi társaságokba 1966 óta nem nagyon járok),

elgondolható, micsoda örömem volt – csöndes földrengés! –, ahogy 1957–1958 táján (jól mondom, remélhető!) kezembe akadt egy kötet. A Szabó Ervin Könyvtárban. Az anyámtól kapott ebédpénzeket hamarosan könyveket vásároltam már csak (bulizási költségek szerény fedezésén túl), de Illés Endre KRÉTARAJZOK című munkáját túl hamar elkaptokdták, nem voltam vele olyan szerencsés, mint Ottliktól a HAJNALI HÁZTE-TŐK-kel, melyet jószerén megjelenése napján vásároltam épp az „ottliki” Apponyi tér közelében (akkor „Felszab”), egy napfényes, meleg februári délelőttön az egyetem egyik tanterméből a másik okítványi épületbe csapatostul átcsődülvén (később, más könyveket: két lógás közt; mert... de ez más dolgozat tárgya); tehát színe, szaga, íze, fénye volt akkoriban egy könyvvásárlásnak, többször megirtam már, hogy 1958-nak ugyanezen a télén a lellei állomáson (a téli jeges Balatont először megnézni utaztam oda egy napra) Mándy, Ottlik és Mészöly Miklós könyvet volt velem, sőt ez utóbbit, a bűvöletesen rejtélyes SÖTÉT JELEK címűt Lellén is vettem! hadd vigasztaljam magam, Mándy nekem akkor nehezen érthető olvasmány volt; mit akarjon az ember? Mondom, Illés Endre úgynevezett kréтарajzait, tanulmányféle esszék sorozatát a magyar költészet és próza újabb tárgyköréből, csak fájó rövidséggel birtokolhattam (nem lop-tam könyvet soha köz-helyről, nem szerettem köz-helyekkel még ilyen érintkezésben sem lenni, annyit bíztam rájuk maximum, mimet adják ki és mennyit fizetnek, de köz-helyekre sem jártam, remélem, ez a jövőben ismét megadatik), és nagy csoda volt, mikor az újabb kiadást, *Magvető, 1970* (ILLÉS ENDRE MŰVEI, szerk. Sik Csaba), antikváriumban, lila pecsétesen, az eredeti 31,- Ft-os ár helyett (örület) 30,- (sic!) Ft-ért meg-vásárolhattam.

Illés Endre hatalmas mezőnybe került, s a nekem legfontosabbak közé. Nem ismer-hettem még alaposabban Kosztolányi cikkeit, Ottliktól a PRÓZA-gyűjteményt, Kellér Andortól a „tarkaság”-ot. De ha ismerem is valamelyiküket; a különös az, hogy Illés Endre így harmadik nekifutásra és épp ma érződik számomra (kréтарajzaival) külön-nösen fontosnak. Ahogy valami más fojtogatás közepette a szabad lélegzést jelentette esszévilága, ma a teoretizálódott irodalmi (irodalomtudományi) közboldogtalánítás újabb utánczókorában arra gondolhatunk: bár lennének, akik rossz stílizálás, aktualizálás és szépelgés veszélyeit kikerülgetve, ekkora hitellel és elevenséggel tudnának szólni irodalomról, mint a KRÉTARAJZOK Illése.

Hogy „kréтарajzok”: ő maga a rá jellemző plasztikus (ma már nem túlzónak ható, hanem bájos-bánatos, szerepjátszós stilizációnak tetsző) stílusban ezzel magyarázza, hogy nem törekedett teljességre, nem tusakodott tudósi feladatokkal. Bár „*telhetetlenül*”, teszi hozzá, „*a rézkarcok pontosságára is*” törekedett. Olcsó irodalmi fordulat efféle szubjektív szellemességeket minősíteni, ezekre rájátszani. Összefoglaló mondatok helyett hadd vegyem sorra a harmincnél több kréтарajz némelyikét. Azt próbálom el-mondani ezennel, melyek Illés Endre kifejezőmódjának, igazságkeresési módszeré-nek, kompozíciós eljárásának, írónkon át megnyilvánuló világlátásának erényei, ki-sebb-nagyobb fogyatékei. De még előbb a magam alfejezetének címéről.

Elfogulatlanság...

Ma már talán több él ebből mindannyiunkban. S hajdani mestereim sem voltak éppen (egymás iránt sem, irányomban sem aztán, hogy egyáltalán kezdtem kilátszani a földből) oly nagyon elfogulatlanok.

Magam abban az időben az voltam.

Ez nem érdem. Adottság inkább.

Elfogulatlan voltam a törődéseimmel, nemtörődéseimmel. Lásd Eliot. Taníts törődni, nem törődni, megülni csöndben.

Illés Endre könyvével bódító nagy csöndekben ülhettem meg. Hiteles képet hihettem magaménak arról, ami nekem a legfontosabbak egyike volt, ha akkoriban nem „a” legfontosabb.

1968 és 1970 között személyes kapcsolatunk alakult. Illés Endre egyetlen alkalom erejéig a könyvkiadóm lett.

Ez az együttműködés nem ért jó véget. Balszerencsés körülmények játszottak közre, maga a kor, túlzó ráadásként az eltérő lelkialkatok. Igyekezetek, melyek csalódást hoztak kölcsönösen.

Megint más kérdés: miben volt „hibás” e sorok írójával kapcsolatosan Illés Endre. Mennyiben hihette ő, hogy e sorok írója hajdan „csalódására” lett (neki). Verseim kiadása öt év után azért csak folytatódott (a „sárga könyvvel”, melyre, milyen összetett az irodalmi megítélés világa, Kormos István mondta: „számos olvasódat el fogod veszíteni vele”...) – és így a rossz rendben is volt rendben lévő világom. Illés Endrét – például egy prózaíró (atyai) barátomnál – sokan emlegették, enyhén szólva is, elegyesen. („Illés Bandi lelki finomságai...”) Évtizedekig nem vettem kezembe az esszékötetét, a novelláit (melyek közül szintén van egy-két kedvencünk, jó néhányunknak, de ez sem tartozik ide; tényleg akad legalább két remeklése e műfajban), aztán hirtelen... s talán a Kellér-könyv csodája után...

Ráadásul: amiképpen a hetvenes évek elején oly dús műfordítói pálya kínálkozhatott a magam-jegyű irodalmárnak, hogy a pusztá (és tisztés) megélhetéshez saját művek kiadására oly nagyon nem is szorultam volna például (jó, hát ehhez kellett az a veszett munkabírás, mely tréningben tart, s amelynek okán – holtbizonyos! – 1999-et mint legjobb prózaműfordítói évemet zárhatom, csak éppen pénzt nem lehet keresni ma ilyesmivel), mondom, ráadásul még valami adódott itt. Az, hogy az eltelt évtizedek (a fentebbiek első felének révén is) kiégették belőlem bármiféle neheztelést bárki iránt, aki – nyilván engem sem gondolván az elképzelhető magyarhoni kedvencek semmilyen irányú mintapéldányának – bármi módon összehorzsolódtott a dolgaim irodalmi felületével vagy mélyebbjevel, netán akire neheztelhetnék. Dehogy neheztelek! Ismétlem, a KRÉTARAJZOK ismételt csodájú ráadásként maradtak meg, sőt elevenedtek föl a számomra, és ezt az élményt sietek megosztani olvasómmal.

A „sietek” nálam (az önkifejezés talán Salingertől most átvett váltóbotú futamodásaképpen) azt jelenti, hogy öt-hat hónapja készültem a könyv alapos elolvasására, majd ennek két hónapját követően újabb egy hónap alatt összehoztam az alábbiakat.

Stiláris jellegzetességei

Most mindenki mást („a harmincas évek hagyományából”, hogy elnagyoltan szóljak) félrehagyva, bár úgy nem téve, mintha mindezek az eszközök Illés Endre személyes sajátjai volnának, csak a KRÉTARAJZOK néhány stiláris eszközéről szólok.

AZ ÍRÓK ÍRÓJA (Ambrus Zoltán; ismerjük-e ma egyáltalán?) így kerül homlokterébe az esszé első mondata szerint: „Amikor a húszas években Pestre kerültem, úgy zarándokoltam el Ambrus Zoltánhoz, mint egy dómhoz. Mint Sienában...” S a többi. De a következő rövid bekezdés is így indult: „Több volt, mint egy dóm.” Ezt azért mondtam múlt időben (indult), mert az akkori élményemre gondolok vissza. Hűszéves voltam.

Aztán a megfigyeléseinek adagolása. Ahogy egy bekezdés vége felé belöki a kurzi-

vált poénszót: „*elővette látcsövét*” – a színházi próbán! –, „*s intett a rendezőnek – kezdhetik...*”

Majd a következő bekezdés: „*Látcsővel nézte az olvasópróbát.*” Az olvasópróbát!

Nehéz megmaradni a stílárís eszközknél. Illés Endrére, az esszéistára (legnagyobb dicséretünk ez lesz) áll József Attila szava (holott őt nem értette igazán mélyen ez a krétás rajzoló): mit érdekelné őt a költészet maga... hiszen költő ő.

Illés Endre a szidott és (mostanság) újra magasztalt félpozitívizmustól távol áll. De vajon tényleg? A rengeteg apró adat... benyomások adatszerűsítése... Miért mondjuk mindezt a stílus alfejezetében? Mert stílárísan tette „valami több”-bé az adatait. A koholtakat (nemes keverékek!), a csak a maga „látcsővével” kiolvashatókat, a szépirói lendület önkényességéből (és profán szentségéből) adódóakat, meg mind a többi. Ő aztán benne élt a materiájában. (Kosztolányinak felrója, nem tanulmányozta elég alaposan, el sem olvasta rendszeresen talán mind azt a sok könyvet, szerzőt, akiről írt. Hát nem voltam ott Illés Endre irodalmi magánéletének-közéletének színterein. De ami lenyűgözött az írásaiban már az ötvenes évek végén: hogy ad nekem, olvasójának valami nagyon fontosat. Azt adja, hogy az irodalom papiroséletét eleven valónak érezhetem, hihetem, tereket ad, belakható könyvtárakat, kávéházi sarkokat, lelki zugokat, lépcsőzetes színpadokat... nem is folytatom.)

Szomorj Dezsőről szólva ezt a címet adja írásának: A MENNYEI KÜLDÖNC. (Tessék elolvasni, miért.) Holott a mennyei „különc” is jellemzője lehetne a toronybéli írónak (Kellér). Hogy az íróval megismertessen minket, utal rá, meg kell ismernünk a századforduló Budapestjét is. Merészel ilyeneket leírni: „*Ez a békebeli, századeleji város lomha és szenvedélytelen. Hiába dicsérik a pesti humort és szellemet – hazug önhittség!*” Miért a stílus jegyében veszem elő ezt is? Mert a stílus az ember. És manapság ember legyen a talpán, aki ilyen túlzó összefoglalásokra ragadtatja magát. Lássuk a folytatást: „*Pestnek nincsenek jó bordázatú gondolatai, nemesebb indulatai. Ötletei vannak. Pest legfeljebb a pletykának és a hírlapi szenzációnak jó talaja. Ez a kamaszváros malterszagú, szegény, és mindenestül befér egy déli riportlap rendőri rovatába.*” Khmm. Ha túlzás is, magam inkább azon döbbenek meg: miért, hogy ilyen elemi élvezettel olvasom ezeket a lexikoni címszavak alá illő összefoglalókat? (Van belőlük tömérdek a könyvben.) Miért? Mert lenyűgöznek költői igazságtartalmukkal. Musil mondja: a húszas évek hírlapi prózastílusa lesz talán a jövő költészeti kifejezőmódja. Nem tudom. Illés Endre („és társai”) ezzel az összefoglalóssal az istenkísértés határmezsgyéjére merészkedtek. Kötéltáncot jártak háló nélkül. Írásaikkal mindenesetre. Egyetlen hamis gesztus, tényleges figyelmetlenség, hazugság: a mű menthetetlenül alábukik. Gyengébb helyein történet is vele ilyen a rajzok során itt. De a stíluseszköz egészében, összesében: csudás módon életben marad. Ma is jó. Már akinek a kezén.

Nem aprózom el ezt sem. A továbbiakban szabadon kívánok csapongani inkább, tallózni a könyvben, pár alapkategóriám keretei között úgyis megmaradok, ahogyan ígértem.

„Igazságkeresés”

Részleteket, részleteket! Emlékszem még a korábbi ötvenes évekből a VÖRÖS ÉS FEKETE mottóira (Illés Endre fordítása volt a könyv). S a KRÉTARAJZOK is megpendíti ezt a kiemelt követelést. Az igénynek eleget is tesz.

Igazságkeresés-e ez valóban? Az esszéista belső víziójának válaszképe, amit anyagában (a tárgyalt íróban) lel, lelteni vél? Kosztolányinál kicsit gonoszkodva emleget föl egy

könyvtári jelenetet. Illés volt a könyvtáros, Dide úr mindenféle különleges folyóiratot vitt haza, köztük „öt Poetry-füzetet, a legfrissebb számokat”. Illés Endrének adható (mélto?) válaszom, na ja: e folyóiratnak (kiadási helye Chicago) több mint két évfolyamát őrzöm a hetvenes évekből. Volt szívem megrendelni, akkoriban meg is tudtam tenni ilyesmit (ahogy ma Budapesten egy bécsi szeletet nehéz kiguberálni a brifkó tartalmából), és gyönyörű, meneteles színei, a szivárványon végig, példát adtak más lapoknak is. Fél antológiára valót fordítottam össze az amerikai versekből; s hogy így történt, Kosztolányi Illés Endre által közvetített ízlésének köszönhetem.

De nem erről volt szó.

„Miért mondtam el...?”, kérdi Illés a maga (nem mondom el!) kis Kosztolányi-és-könyvtár történetére. „Az emlék jelentéktelen. Egy módszert akartam jellemezni: az ő módszerét.” Nyilvánvaló: más írók megidézésének mikéntjéről van szó, arról, hogy ha valaki azt a feladatot kapja, írjon ikszről, ipszilónról, hogyan teszi. Kosztolányival kapcsolatos parányi kifogásait (Illését) már ismerjük.

Ha Illés Endre krétarajzmódszerét vizsgálnám, nagyon csinján kellene bánnom a „paraméterekkel”. A szempontokkal. Nehogy a spanyolviaszt fedezzem fel, vagy ami még rosszabb, a spanyolviasz felfedezését ünnepelem.

Hogyan értem ezt?

Ha egyszer már „igazságkeresés”, semmiképp sem szabad féligazságig jutni. Ha és ha és ha? Ez egy *esszéstílus*, egy eléggé *adott* jelleg; Illés épp csak („épp csak”?) mesterien él vele. Az igazságkeresés: a részletek plasztikussága. Ezt célozza a bekezdések alakítása. Szó szerint (olvassuk hangosan!) az írás lélegzetvétele. Tartalma? Igazságokat mond-e Kosztolányiról és József Attiláról? Ez utóbbinak a kései verseit említi-e egyáltalán? Valóban helytálló-e, hogy Kosztolányira – igaz, sok egyéb mellett – elemi erővel rámondható, hogy mintegy szigetek látogatója volt (amikor másokkal, világirodalmiakkal vagy régiekkel foglalkozott), aztán mindig viszonylag gyorsan tovább is állt? Jó, az Illyés által kezdeményezett, majd R. P. által – mondhatni – tökélyre vitt cikkössze- gyűjtést (Kosztolányi tárcái stb.) Illés Endre említi, de talán még túl közeli volt *ez időben* mind, nem láthatta a sok-sok kötet nagy jelentőségét. Azt, hogy a „tartam” (az ötlet helyett talán mégis a folyamatosság, a kontinuitás Kosztolányinál elemi, rangot jelentő adottság volt, és – paradox! – épp a forma volt másodlagos. Mindegy, mennyire tetszetős (az), a sok-sok tökéletes forma végül alázatos töredékké szelidül, úgy találja meg helyét, hogy egy szinte musili logikájú és humorú emberiségkép áll össze (bocsánat!) a Kosztolányi-írások ezernyi lapján.

Érdekes, minél nagyobb íróról szól Illés, annál kevésbé maradandó, amit mond.

Remeklései – a hiánypótlások.

Most Szomorý-dolgozatával azért nem akarok foglalkozni, mert Kellér ezt a feladatot nála különül *elvégezte*; és József Attila dolgában a kezdeményeknek is máshonnét kell már kiindulniuk, mint a KRÉTARAJZOK-ban történt. Igaz, egy dolog biztos (és ezt a Nadányi-esszé is bizonyítja): Illés Endre igenis tudott érteni a versekhez (bár állítólag a hatvanas évek végén könyvkiadóként nem értett; vagy csak a jobb és még jobb szakértőkre akart támaszkodni, amikor – gondolom – Vas Istvánt, Kormos Istvánt kérte fel véleményezésre; így kerültem kiadóhához az eredetileg EGYETLEN címet viselő, végül hamletesre átnevezett, Illés kiadásában valóban „egyetlenként” megjelent verskötetemmel), igen, értett a vershez. Ám annak az embernek a szent és tisztelhető tanácsalanságával állt meg egy fokon mégis – lásd utoljára: József Attila –, aki csak egy bizonyosfajta kézzel varrott cipőt és csakis ilyen vagy olyan fazonú és szövetű öltönyt

képes hordani, e téren szinte öngyilkossága lenne, ha szakadtabban járna. Értett a vershez, de korlátokkal.

Értett a prózához. Csinálta, hogyan is ne értett volna hozzá. A KRÉTARAJZOK hatásbűvületének ez volt legalapvetőbb eleme. Nem az, hogy sosem unta meg magát, szüntelenül ismételve ugyanazokat a fogásokat. Illés Endrét olvasni azért volt – s lett manapság újra – otthonos élmény, „kis angol házam-váram”-ügy, mert a krétarajzoknak (rézkarcoknak) megvolt végig a belső írói hitelük. Illés nem erőltette dolgát. Ahol két-százhatvanhetedszer ad elő valamit (bekezdestagolást stb.), ott is arra apellál: hogy mi, cirkuszi nézők, jó, színházias, hinni akarunk a trükkben, rászorulunk. Kell nekünk az igazságnak ez a fajtája. (Melyet, fájdalom, a nyelvfilozófiai irodalomvizsgálat nem tud feledtetni, félretolni.)

A musili esszéstílus sem „mervadó”. (Mi lenne az. Maga Musil tiltakozna elsőül.) De csak úgy olvasom (fordítom) azért, mit mondat Alfred Polgarral egy képzelt interjúban. Hogy színházba ő (Polgar) azért járt, mert nem hitt a maga munkásságában. S ennek legjobb ellenszere a színház. Aki sok színházat néz, lassan azért kezd kicsit mégis hinni magában.

Amikor Illés Endre krétarajzai először kerülhettek az ember (nyilván: sokunk) kezébe, nagyon rá voltunk szorulva, hogy a magunk dolgában valaki – bocsánat – hitet adjon. Maradjunk csak ennyiben: fölkelkesítsen. „Miért, fiacskám, mi nem lelkesítettük föl magát?”, kérdezheti tanárom, más idősebb barátaim nevében is ama korról. Jó, persze, Illés ki is adhatta (de meg is írta!) esszéit. Ismétlem, akkoriban erre nagyon rászorultunk. De ha „igazságkeresés”, akkor: a KRÉTARAJZOK nagyon kevés vonala-felülete porlott el. Azért nagyszerű mű ez a könyv, mert ma, változott körülmények között, sőt épp ma újra, *a mi könyvünk*. Talán azoké, hogy ez egyértelmű legyen, akik az irodalmat elevenségként, emberi mozzanatként akarják élni most is, nem kizárólag (nem főleg) a struktúrái „felől”.

Példák

Különös, hogy Illés munkája ott a legjelesebb (s nem csak példás), ahol nem példás szerzőket elemez. Hunyady Sándorról, Örley Istvánról, Lovikról (ismerjük?), Csáth Gézáról (szélső pálya azért ő is), Tersánszkyról készített portréi a magyar esszéirodalom örök antológiadarabjai maradnak. Megjegyzem, eléggé különös, hogy Hunyady Sándorról legalább három kiváló elemzésünk van: Kellér Andor, Illés Endre és az általa érezhető módon nem túl „lelkifinomságosan” kezelt Ottlik Géza tollából. S mindhárom írás ugyanoda fut ki. De majd erre mindjárt visszatérünk.

Illés módszerének keménységét a legjobban – s kezdjük ezzel – A PUSZPÁNGSÍP MESTERE című írás szemlélteti. (Kíróról másról szólna, mint Tersánszky J. Jenőről!)

Két dolgot szedjük itt külön, szálazzuk szét.

A stílus.

„Hadd mondjam el az első leckét, amit Tersánszkytól kaptam.” Így zárja kis bevezetőjét. A mágus szétlebbenti a függönyt.

S nyilvánvaló, a 2. rész ekképpen folytatódik: „*Fiatal orvos voltam. És fiatal író...*”

Menjünk tovább. A magunk dolga, ha éhesek vagyunk ma ezekre a stílusesszközökre. Hozzáteszem: Illés Endre ebben a legjobbnak bizonyult, jöllehet nem ebben bizonyult önmaga legjobbjának.

(Megjegyzem: írás és erkölcs. A SZIGORLAT című novellában a vizsgázó medikust a professzor szakmai szempontból kiválónak minősíti, de a morálisból – ennek okán –

megbuktatja, mert a kórteremben a beteg öregember füle hallatára válaszolt jelesül, *jelesül*, hogy a két lábat amputálni kell. Illés Endre ilyképp mindvégig erkölcsös író maradt a KRÉTARAJZOK lapjain.)

A puszpángsíp esszében önmaga életéről is beszámol, így „vezeti föl” ismerkedését Tersánszkyval. Lehet, hogy mikor magam így s nem másképp kanyarítom emez írást itt, Illéstől vett leckéimet is felmondom. Az életet nem lehet kihagyni az irodalomból. S az esszé már reflektálás. Az esszéíró élete jól belefér, ha a tárgy életéről is szó van. Az élet oszthatatlan.

Remek meglátás Tersánszkyról: „...a leggyakoribb vád, a visszatérő, igazi megbélyegzés, hogy írásaiban állandóan valamiféle bakszagú immoralitást szimatoltak. Csak a szatírsíp rikoltását hallották; mást alig”. Ez is egy kis egység vége. De a következő részt azzal kezdi, hogy ha ő tanulmányt (rézkarc) írna Tersánszkyról, azt mondaná el, hogy a Kakuk Marci e varázslatnak csak a kisebbik fele. És most jön a nagyon érdekes.

Tessék: „Kakuk Marci s a többiek, társai és társnői, az elnyomorodás elől menekülve valami fontosat megmentettek: az élet szeretetét, önmaguk szeretetét” (mint Illés írja: a „fojtó, levegőtlen... ürülékkel bélelt...” világban). „De nagy árat fizettek érte. Minden tagjuk és minden szervük annyira csak a menekülés és az élvezet törvényeit ismeri már, hogy végleg kiestek minden igazibb rendből.”

Nincs itt ellentmondás? Nem az van! Illés Endre magasabb szintre srófolja az irodalomlátást, nem szatírság vagy sem a kérdés, hanem hogy ennek holdudvara mit jelent, mire válasz (kényszerűen). Tovább: „Szabadok lettek, de ez a szabadság nem kívánja többé az emberi kapcsolatok szépségét és állandóságát. Testüket megmentették az elnyomorodástól” – bocsánat, egy teljes bekezdését ismertetnem kell, hogy méltóképpen mutathassam meg Illés Endrét önmaga (jószerén) nagyságában –, „...de örökre elválták magukat minden emberi erőfeszítés élményétől. Csodálatos, könnyű futású világ ez... Soha meg sem karcolhatják egymást. Éppen csak a halált ismerik. De a lélek megrendülését, a létezés értelmét többé nem”.

Kis irodalomszakmai kitekintés

Most megkérdezheti valaki a következőket.

1. Feltártunk-e bármit is „egy irodalom” (egy zsáner, jelleg, jellem, urambocsá lélek stb.) lényegéből, ha tetszetős kis történeteket mondunk el, agyalunk ki netán, összekapcsolunk mutatós szálvégeket?

2. Miféle anyagkezelés az (Illésnél akár, netán e sorok írójánál), hogy takarosán arányít, nem mond többet, mint ami szépíróilag helyénvaló (magam is becsuktam most a könyvet pár negyedóra, Tersánszkyból „elég”), fontosnak kell éreznie, hogy bekezdések legyenek a dolgozatában, rövidek is netán etc.? Hol jár ez az érdemi résztől?

3. Bármi más módon lehet idegenkedni, titkon ellenségeskedni.

Nézzük.

Amit az irodalom mond, nem asszociációs alap. Az irodalom véglegeset mond. Mulsit érdemes elolvasni hozzá, vagy csak A TULAJDONSÁGOK NÉLKÜLI EMBER alapötleteinek egyikére figyelni: milyen sokan ülnek, abszolút szellemek, az abszolút szellem relatív kerekasztalánál, vagy netán nagyon is szögletes, összetolt asztalok (négy lábúak) mellett, s mind a magáét mondja, a magáét hallgatja. Mellesleg, csak úgy eszembe jut valami, és ideidézem még egyszer Illést: „Egyre több a könyvem, egyre kevesebb az időm.” (Persze a Hunyady-esszéből vesszük ezt. Legjobb helyein enged meg magának a krétarajzoló egy-egy – bőséges – önvallomást. De a lényegre!) „Már legalább húsz éve, hogy

nem olvastam Dickenst, legalább tizenöt éve, hogy nem lapoztam bele Andersenbe... Hogy szerettem valamikor... Dosztojevszkij nagy regényét, A FÉLKEGYELMŰ-t... de miért áruljam el a teljes névsort...” S megkérdi, erre majd visszatérünk, „A fogyó időben, a szűkülő pillanatban” miért olvassa „mégis újra és újra... Hunyady Sándort?”

Tehát nem valami nagy és mai fölfedezés, hogy az irodalom (valaki irodalma, jellege, műveinek sora etc.) hosszú, az élet rövid. A mai posztstrukturalista túlzások legfőbb hibája – és értéktelenítője, érdektelenítője – talán az, hogy azokban a pillanatokban, melyekben a király is gyalogos, szerzőik-művelőik messze elhajlanak a károntól, és hangulatoskodni kezdenek.

Illés Endre – és „az az esszéiskola” – megmarad a kaptafánál. Ott, ahol Kosztolányi, Babits, Kellér Andor, Schöpflin Aladár és társaik voltak a „suszterek”.

Ennek az esszének, nem vitás, szépirodalmi szabályai vannak. Ám ezek gazdagabb mozgásteret kínálnak (érdemes lesz csupán a hamarosan megjelenendő Musil-esszék hivatkozányára figyelni: Blei, Kerr, Polgar, mennyi változat „ugyanarra”), mint amilyenek az eszköztáruk látszik. Hogy mást ne mondjak, egy olyan (félig) elfelejtett esszéista-építész, mint Granasztói Pál (igen, Pál!) Ottlik Gézáról a maga ifjúkori-belvárosi élménykönyveinek egyikében olyan irodalomtörténetien fontosat tud mondani, mint kevesen ma. A fordítottja is igaz tehát: valaki „önéletet ír”, közben – irgalom atyja, ne hagyj el – figyelembe veszi saját mérőszempontját, befolyását, létezésének elemeit, melyek feltétlen bevallandó szubjektivitást indokolnak (és indukálnak).

Az ilyen esszé, nem vitatható, sok szépírói kategóriát „sodor”, görget, formáz. Talán a folyó a konstans, és a vándorkövek, az iszap, a part változásai: elengedhetetlenségek. Vágyunk irodalmilag kirándulni, de nem a nagy emlékhelyekre, idegenvezetővel. Szeretjük, ha jól hagynak magunkra minket azzal, amihez megkaptuk az asszociációs alapot (Mészöly Miklós kedves kifejezése a hatvanas évekből). Kevésbé számít exkurciónak, ha a vízcsap kurzusa mellé ültetnének minket – szintelen, szagatlan korrekt-séghez, és még ha megvan legalább ez utóbbi!

A KRÉTARAJZOK, ki tudhatja, talán megint aláhanyatlak „érdekességszempontúan”. De most, el kell ismételni, itt az egyik legjobb korszaka.

Hunyady Sándor

Majd még Örleyt emeljük ki alcimbe ekképp, fontosság érződhet belőle.

Természetes, hogy hiábavaló (meddő) minden vita „más táborokkal”. A vonzalom (az irodalomról írás típusaihoz is) benső meghatározottság. Csak annyi a kötelességed, hogy ha valami anomáliának látszik, „senki se várna épp, hogy...”, mint Illés általam érzettesz-esszéista reneszánsza, arról szólni kell, aztán fusson a víz a maga medrében s útján.

Ottlik PRÓZA-doljáról később akarok majd még írni egyszer, nem idézem őt Hunyady Sándor tárgyában. Kellér véleményét (nagy, érdemleges!) elmondtam már másutt.

Illés Endre, ki tagadhatná, talán Hunyady Sándortól tanulhatta a legtöbbet. (Lásd benső indíttatás.) Nem is tudom, nem is nézek utána (nem érdekes!), vall-e erről a dolgozatban.

Az írás a szokásosnál is személyesebb hangvételű.

Mi a kezdete, mi a lényege, mi a társága?

Persze fondorlatos idézet a cím: A BÓDENI TÓ JEGÉN. Persze a rálátás azonnal: hogyan élt „Sándorka” (Bródy Sándor egyik fia, aki anyjának vezetéknevét viselte). Szállodákban, legendásan. Kulcs-e bármi életrajzi adat a zárhoz? Illés Endre, szokott modorában, leszögezi: „Az embereket is különböző kulcsokkal próbálják febnitni.” Ha ezt a

szemléletet vesszük alapul – kicsit ijedten, ezért is részemről a merev fogalmazás –, végig bámulattal kell adóznunk Illés esszéművészetének: mennyire nem hű önmagához, mennyire ember marad, nem válik mackódöngetővé (kasszafúróvá etc.) soha. Az örök *vendég*, emeli ki Hunyady életéről, lényének jellegéről. Sorolja sokféle megítélését. Mit mondott Halász Gábor, Cs. Szabó László etc. Mennyire ellentétes vélemények csaptak össze Hunyady Sándor körül. Ezzel még nem tenné érdekessé személyét, ez túl egyszerű *sperhakni*.

Hamar megismerjük novellairói módszerét. Hunyady ezerszer elmesélte a készülő elbeszélést, a végén olyan terjedelemben már, hogy az regénnyel ért volna fel. De Illés Endre ízig-vérig *írói* író marad, nem szinpadí, urambocsá, haknis, tévés... Ő azt mondja (mintegy a leginkább az én szájam íze szerint korlátozva az író valódi hivatását): bizonyos „*mondatok csak papíron szülehetnek meg*”. A legigazabbak. Rendben van, ebben már előbukkan a nekem nem rokonszenves érzület ellentétpárja: mondatok... Bár Illés Endre másképp értette ezt, mint a ma ledivatló felfogás vallani bírta. Hagyjuk a mondatot. Író lakhat szállodában, vándorolhat postakocsival stb., író az írás végső kisugárzásával érvényes, annak révén, annak mérvén etc.

Szórakoztatóan ismerjük meg a korabeli novellista- és tárcaíróéletet. A lapok zsarnokságát, vagyis az üzletét. Lásd Kosztolányinál a körömköltészet fogalmát. Ha csak körömnnyit lehetne írni... hát az lenne a mű, ott kellene igazít alkotni. Illés mintha mindig ellenőrizné alanyait: többnyire csak azt írja meg, amit maga élt meg velük. (Még ha Kazinczyról van szó, akkor is: Kosztolányit idézi a leghitelesebben a nyelvújító bizarr élet- és irodalomfelfogásának tárgyában: erre is visszatérek.) Van ebben a személyességi módszerben jó is, rossz is. Fokozza az esszé anyagának hitelét, de novellisztikusságát ugyanígy. Mondom, el tudom képzelni, ötvenkénti szakaszokkal lesz mindennapi kenyér (?) ez az esszétípus vagy henye impresszióhajhászás.

Hunyady élete művének aranyfedezete a mindig mögötte leselkedő halál volt, írja Illés. Nem mintha betegségek „úgy külön” gyötörték volna írónkat. De a korai öngyilkosság bennmaradt golyója... Összefüggő tulajdonságok-e az ilyenek: tegyük pontot... alkudjunk meg... lássunk tisztán... semmi sincs sehogy... Kérdések kérdései. Hunyadyra mindegyik jellemző volt, mind a „négy” véglet. Csodás azonban, milyen kórisméket ad Illés Endre: „[Hunyady] úgy írja le az árulást és hazugságot, a megcsúfolt és feladott reményt, hogy a sokféle gyengeség és aljasság mindig a halál egyik álarca.”

S jelenetezi is: „– Hát nem erről van szó mindenhol? – kérdezi minden írása végén.”

A KRITIKUS VALLOMÁSA című alfejezetben (kritikusok, érdemes elolvasni!, kritikusok kritizálói, úgyszintén) megint a saját szerepét elemzi. Miért is ne tenné? Hogyan reagált ő Hunyady Sándor novellaművészetére. Miért nem nyugodt a lelke így utólag.

Pedig az lehetne. Írónknak tíz-tizenegy (ha nem több) remeklést ismeri el. Az író kiszolgáltatottsága bántja. De ez az odavettségünk akkor is megvan, ha nem kritikussal állunk szemközt, hanem csak átmegyünk a Lánchídon, aztán szembejön egy ismerős, és rákérdez valami irodalmi dolgunkra, amihez végleg nem lenne joga, amelyhez semmi módon nem érhet, és mi a válaszuk? Közönyös tudott-e lenni Kosztolányi? Holott azt írta végül egyre.

Hunyady mintegy önnön témáinak (téma-felfogásának) élő ellentéte volt. Nyilván (így veszem ki Illés szavaiból) a csupasz idegvégződések csokornyai érzékenysége. Szomorú az ő halála is. (Ahogy Krúdy vége – az elerőtlenedés –, ahogy Kalkács... s megkérdezzük, mit ér a lélek ilyen fényűzése mind, tessék, a nagy prágai író alakjai nem voltak képesek érdeklődést tanúsítani a táplálék iránt, azt gyanították szentül, hogy

egy élet hossza is kevés egy ponton túl már ahhoz, hogy a szomszéd faluba átérjünk... ám ez nem véd meg a tüdőbaj iszonyatosságaitól, a szanatóriumba akkor be kell menni, csöveket is „le kell nyelni”, és így tovább. Mellékesen jegyzem meg, hogy manapság nálunk az írók kevés kivétellel úgy kezelik, mint anno a szerkesztőségekben a már fogatlan oroszlánnak számító Krúdy Gyulát. Ma a normális állapot már maga a siralom.)

Megkérdezi Illés Endrét Hunyady, aki mint sorsába, úgy törődött bele nyilván kritikusbá-kritikába, meg ez valami gentlemanség is volt nála, persze, megkérdezi: hát halála után mit ír majd róla? Illést bántja utólag, hogy nem sorolta el neki kellő nyomatékkal – zavarban vagyok! – a nagy novellákat szépen rendre. Helyette azt mondta, hogy évekig nem tud majd írni róla. S hogy ezt úgy írja le: „rólad... Sándor”, belop valami pátoszos érzelmességet, valami „aszongya-elemet” a gangról, ami csak ritkán veszedelme az Illés-esszének, de ha előjön, igencsak karzatnak jatszva ront az értéken, amalgám.

Örley István

Kicsit kijátsszák őt Ottlik ellenében néha (Örleyt), Illés Endre hiteles írói lénye nem engedélyez effélet. Jó, az iméntiekkel ellentétes érték, kemény éle valaminek, hogy Örley, aki – mondjuk – Medve Gábor az ISKOLA A HATÁRON egyetemessé tágítani vágyott kisvilágában, rémségnek tartotta, és a „normális” életbe visszatérve (bár hosszabb tényleges szolgálat után, mint az első adandó alkalommal ki- és lelépő Ottlik) egyszerűen félresöpri. Volt, ami volt. Ellentétek. „Goethe és Schiller”, „Babits és Kosztolányi” stb., semmire se jutunk a polarizációkkal. De szempontnak (kivételesen: tényleg hasonlat minden, holott nem az) jó. Ismételjük el: Ottlik – a később érő típus, aki nem volt olyan érces kritikus azonnal, mint Örley István, a továbbiakban viszont élvezte a túlélő előnyét, kibontakozott, elemibb erejű hatástényezője lett (brr?) a csúfocska magyar évtizedeknek –, igen, Ottlik annyiban játszott rá a kőszegi alreál világára, hogy sorsunk példázatának tekintette. A sors bosszúja (ne sorsozzunk!) Musil TÖRLESS-ének reá mindig is árnyékot vető példája, holott az összehasonlításnak semmi alapja, a hasonlóság merőben körülmény szerinti. Hagyjuk ezt is.

Örley maga „a karát keménység” (bocsánat) Illésnél. Legenda, megint számos – gonoszkás tárgyilagossággal feltárt – kis hiba jegyében. Örökérvényűséget nem a szörny-szervezet hatásában (iskola) keres. De életében mindenre képes, csak hosszabb érvények fenntartására nem. Lásd házassága, életberendezkedése. Jószerén még a bombatámadás lefújását sem tudta megvárni, vagyis jószerén ezért halt meg. Mert túl hamar jött elő az óvóhelyről. Elszívni egy cigarettát.

Ha lefejtjük esszéiről a sok-sok szépséget, ügyességet, írói trükköt és novellistaigazságot, ez marad Illés krétaportréiból? Ugyan.

Ha alaposabban boncolná alanyait, megtörténhetne ilyesmi? Meg.

E kísérteties határon mozog, mint minden kockázatos irodalmi mű, Illés Endre esszéisztikája. Épp a legjobb darabokra áll ez, gyanítjuk.

Örleyről bizonyára jobban, másképp etc. ismerik a Nagy Legendát sokan, akik időben közelebb éltek a dologhoz. Magam lassan negyvenvalahány éve élek az – ismétlem – elemi legendával. Ahogy Örley István, a színikritikus hirtelen ott hagy csapat-papot a szigeti SZENTIVÁNÉJ-előadás szünetében, elvágat. Illésnek ezzel magyarázza döntését: nem én irtam a darabot, nem én vagyok a Sziget és ez a nyári éjszaka, nem én vagyok a Puckot játszó színész. (Ő lett később a felesége, hamarosan elváltak. Miután megteremtődött a veretesen polgári-művészi környezet, szép íróasztallal stb. Lásd Örley és az örök érvény.)

De ahogy Kazinczyról ezt idézi Kosztolányi szavaival: életét összevételte az irodalommal, irodalmát az étellel... s erre bizonyíték, ahogy leányait elkereszteltette, csuda görög nevekre vagy mikre... nem is folytatom.

S még mennyi ily ámulat hemzseg a KRÉTARAJZOK lapjain. És milyen szerves, bont-hatatlan egész ez a könyv. Mindenütt ugyanazt mondja és ugyanúgy. A jelleg számít, a zsáner. Ahogy Krúdynál szinte semmi „történés” nincs, ahogy Hunyadynál, épp ellenkezőleg, a végén – sajnálatosan – „minden: a poén”, Illés Endre mintha magáévá tette volna a kornak ezt a félmúltas szellemét, és nagy frissességgel tolmácsolta volna nekünk... nekem 1957–58 táján.

A csoda az, hogy e mű, Illés esszéműve örök feltámadásra van ítélve. Mert hiába születnek szakszerű dolgozatok, pompásan eleven íróéletírások, valami igény nem avul. Az, amit szépirodalomról szólva a szépíró „szolgálhat ki” csupán. Kellér Andor, Kosztolányi, Illés Endre... hogy különféle értékeket tegyünk össze. De a KRÉTARAJZOK is messze fölötte jár annak a szintnek, mely alatt még helye van a henye és méltatlan méltatlankodásnak.

Félek, henyeség volna azt mondani: bár tudnánk egymásról, hitelesebbfélék, így írni, ahogy ő. De az is lehet, hogy méltatlan méltatlankodás ez csak. Kár számon kérni olyasmit, aminek a kora – menthetetlenül lejárt. S könnyen lehet, hogy valaki rólam gondol ilyet e sorok olvastán; s még jó, ha ennyiért csak.

Talán ezért jó összeveteni életemet az irodalommal, irodalmamat az étellel; utolsó menedéknek a műfordítást tartani... mert ugyanaz szokott kétféleképp hatni, ha valami „egy tömb” módjára hiteles. Már ha. Föllekedésünk taszít kedvetlenségbe, s ez utóbbi inkább a maga szervességét termeli közelterepein, nem az egyszer félretolt kalandot. Ám e kalandról olvasni, krétanyomokat látni jó.

„Szárnyas gyalogszer”

Szárnyas gyalogszer.

Szabó T. Anna

ÉJJELI LOMB

Nem tudsz aludni. Téres-tágas
sötétség moccan, éled.
Nem tudsz aludni.
Éjjeli lomb szól,
kolompol: véged, véged.

Falevél tapsa, fű pengéje
egymáshoz fenne hallik,
sötét szobádba folyondár tör be:
feléd iramlik.